

**ІНТЕНСИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВА
АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В
ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЧЕНИХ**

РЕЗЮМЕ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця ХІХ – поч. ХХ ст. очима наукової інтелігенції. Розкривається значення інтенсивності сільського господарства в дослідженнях дореволюційних вчених, які в своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі.

Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення та застосування.

Ключові слова: аграрна реформа, інтенсивність сільського господарства, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.

**THE INTENSITY AGRICULTURE AS FORMING AGRARIAN PROBLEM
OF THE UKRAINE OF THE END OF XIX – BEGINING XX CENTURIES . IN
WORK PREREVOLUTIONARY SCIENTIST**

THE SUMMARY

The article analyses the agrarian problem of the public-political organizations of the end of XIX – begining XX centuries eye to scientific intellectuals. Opens importances intensity of the agriculture in study prerevolutionary scientist, who in their own work gave the detailed analysis to situations in agrarian sector.

The glances scientist for achievements result in agrarian question attract emphases and therefore their activity deserves on the most further study and using.

Key words: agraraian reform, intensity of the agriculture, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

ИНТЕНСИВНОСТЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ АГРАРНОЙ ПРОБЛЕМЫ УКРАИНЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТ. В РАБОТАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ УЧЕНЫХ РЕЗЮМЕ

Статья анализирует аграрную проблему конца XIX – поч. XX ст. глазами научной интеллигенции. Раскрывается значение интенсивности сельского хозяйства в исследованиях дореволюционных ученых, которые в своих работах подавали подробный анализ ситуации в аграрном секторе.

Взгляды ученых относительно достижения результатов в аграрном вопросе привлекают особое внимание и потому их деятельность заслуживает на дальнейшее изучение и применение.

Ключевые слова: аграрная реформа, интенсивность сельского хозяйства, дореволюционные ученые, крестьянство, аграрный сектор, аграрная проблема.

Вирішення аграрних проблем завжди мало надзвичайну важливість для населення України. За імперської доби різні уряди та політичні угруповання (партії) намагалися реформувати аграрні відносини, проте жоден із заходів не мав повного завершення. Невирішеність аграрних протиріч на українських теренах змела не один політичний режим. На сучасному етапі розвитку ми також постійно зустрічаємося із складнощами, зумовленими безладдям і викривленим ставленням до землі як об'єкта власності чи безпосереднього користування. У вітчизняній історичній науці тема поземельних відносин завжди вважалася однією з найактуальніших і важливих. Чимало праць у цьому контексті було присвячено саме початку XX ст. Звернення до неї обумовлено необхідністю і доцільністю неупередженого комплексного вивчення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з розумінням і вирішенням аграрного питання різними верствами населення України на початку XX ст.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. серед наукової інтелігенції розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрної проблеми. Вона була проявом спроб вирішення вибору моделі майбутнього соціально-економічного розвитку. Дискусія не була

випадковою. Адже основою феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого оновленого розвитку країни було вирішення аграрно-селянської проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті селянства – найчисельнішого класу тогочасного суспільства, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в суспільному житті, зводилися всі інші: економічні, соціальні та політичні. Без її вирішення неможливими були ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Видатні діячі, державні установи, земства і земські службовці, науковці та представники громадських об'єднань пропонували свої шляхи виходу з кризового становища.

У дослідженнях початку ХХ ст. широко представлений погляд, який у центр аграрного питання ставив низьку інтенсивності сільського, передусім селянського господарства. Частина авторів розглядала її як ключову, решта – в комплексі із селянським малоземеллям. Перші спроби дослідити окремі аспекти аграрної проблеми здійснені М. Поршем, П. Масловим, які проаналізували розподіл земельної власності між станами українського суспільства [1; 2]. М. Лещенко в монографії "Українське село в революції 1905 – 1907 рр." на великій джерельній основі показав зміни, що відбулись у землекористуванні на межі ХІХ – ХХ ст. [3]. Протягом 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [4;5;6]. Останні дослідження з даної проблеми, присвячені аналізу суспільно-політичної системи України в ХХ ст., проведені В. Солдатенко, Т. Бевз, О. Бойко [7]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта, В. Сажка [8;9;10;11]. Їхні автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку ХХ ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку ХХ ст., в тому числі щодо реформування аграрного сектору.

Історіографічний огляд цієї проблеми дає підстави твердити, що вчені розглядали лише окремі аспекти обраної теми дослідження. Спеціальної

комплексної наукової роботи з даної проблематики не існує.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі наукових підходів до вирішення аграрної проблеми в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. дореволюційними науковцями. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

Серед перших авторів, які чимало уваги приділяли розв'язанню аграрної проблеми, слід назвати О. Пешехонова. Він вказує, що основною проблемою сучасних йому земельних порядків виступала відсталість селянського господарства, що найкраще демонструвала врожайність [12, с. 46]. На початку XX ст. з 1 дес. землі в Англії збирали 138 пудів пшениці, у Німеччині – 121, у Франції – 79, в Україні – 42 пуди [13, с. 81]. Тобто з однакової площі землі український хлібороб одержував удвічі, а то й утричі менше відповідного продукту. Очевидно, О. Пешехонов мав рацію, вказуючи, що цього не можна пояснити негативними природно-кліматичними умовами. Клімат українських губерній був не гіршим від Німеччини, Франції й Англії: вологи тут було не менше, українські чорноземи перевершували якість ґрунту Західної Європи. Пояснення, на думку автора, потрібно було шукати в неякісній обробці землі, у відсталості селянського господарства. Селяни обробляли землю примітивними знаряддями, слабо угноювали землю, а в значній частині України зовсім не вдобрювали. Сили землі відновлялися тут винятково відпочинком її в перервах між посівами [14, с. 44 – 45]. Отже, на думку О. Пешехонова, проблема полягала не в малоземеллі, а в низькій якості її обробки. Він звертається до прикладу французьких, германських, і бельгійських селян, у яких землі було навіть менше, однак, малоземелля не відчувалося так гостро. Дійсно, якщо в Російській імперії господарств розміром до 5 дес. налічувалося 23 %, то у Франції господарств розміром менше 4,5 дес. становили 71 %, у Німеччині – 76, в Бельгії – 90 % [15, с. 234-235]. Селянство не поліпшувало господарство не тому, що не хотіло цього зробити, а тому, що не могло поліпшити його.

На погляд А. Челищева, поліпшенню селянського господарства, насамперед, заважав загальний земельний лад, зокрема нераціональний розподіл землі й населення, залежність селянина від багатіїв. При цьому особливе значення мало

малоземелля, яке змушувало селянство майже всю землю обертати під рілля. У деяких українських губерніях під рілля відводилося до 70-80 % землі. Завдяки цьому скорочувалися до крайності вигони й косовиці, що затримувало розвиток скотарства й заважало здобренню полів. З 1880 по 1905 рр. чисельність коней у селян зменшилася на 5 тис. голів; кількість дрібної худоби знизилася на 91 тис. голів. Свою худобу малоземельні селяни змушені пасти на парі, на який припадало понад третини оброблюваної землі. Отже, більше як третина землі в селян "гуляла". Випас худоби по парі заважав вчасній оранці землі, що помітно знижувало врожайність полів.

Таким чином, А. Челищев показав, як саме малоземелля заважало поліпшенню обробки полів. І виходить, що погана обробка підсилювала малоземелля, що заважало поліпшенню обробки [16, с. 87]. Таким чином, утворювалося замкнене коло.

На думку І. Сосновського, гострота селянського малоземелля могла б бути ослаблена зростанням продуктивності землеробської праці. Але в той час як західноєвропейський дрібний власник звик шукати поліпшення свого становища не тільки в збільшенні площі свого землеволодіння, але й у технологізації сільського господарства, в українських губерніях практично не приділялася увага раціональній постановці селянського господарства. До 1910 р. прийоми ведення селянського господарства майже не змінилися [17, с. 8 – 9]. Такі нововведення, як травосіяння, рання пара, запровадження в сівозміну коренеплодів і застосування вдосконалених знарядь обробки ґрунту, торкнулися тільки окремих селянських господарств деяких місцевостей і взагалі не одержали такого поширення, щоб вони могли значно підвищити прибутковість селянського господарства.

В. Левитський вказував, що пересічна врожайність селянських полів у 1905 р. в українських губерніях Росії становила 40 пудів. У деяких губерніях урожайність хлібів навіть знизилася внаслідок посиленого орання полів, безперервних посівів зернових хлібів на тих самих землях і усунення пари. Врожайність найпоширенішого на початку ХХ ст. злаку – жита – в 2-3 рази була нижчою за врожайність її на полях французького дрібного власника, більше як утричі менше

врожайності її в господарстві бельгійського селянина, не говорячи вже про більш передові господарства дрібних власників Німеччини й північної Італії, що застосовували фосфоритні добрива, які перевершували за продуктивністю господарства українських селян майже в 5 разів. Середня норма наділу для українських губерній при пануванні трипілля давала тутешньому селянинові максимум 80 пудів жита. Француз на такій площі міг добути 160 пудів, а в краще поставлених господарствах – і понад 200 пудів зерна. Щоб зібрати ту кількість зерна, яку український селянин одержував на ділянці в 2 дес., французів досить було володіти площею всього в 0,5 дес. [18, с. 227].

На думку В. Левитського, Західна Європа із часу звільнення селян не знала аграрних безладь, якщо не вважати соціалістичної агітації, що з аграрного питання мала характер теоретичної пропаганди. Дрібні землевласники в Західній Європі були гірше наділені землею, ніж українські селяни на початку ХХ ст. 39% їх володіли площею, меншою за 1 га (2235 тис. з 5703 тис.) [19, с. 363]. Але, в найголовніших країнах Європи за перше десятиліття ХХ ст. розгорнувся широкий агрокультурний рух, який призвів до організації виробничих спілок, товариств і кооперацій, які сприяли техніко-економічному вдосконаленню сільського господарства. Тобто в той час, як західноєвропейський дрібний землевласник шукав покращення свого становища не тільки в збільшенні площі володіння, але й у технологічних перетвореннях сільського господарства, в Україні упродовж 50 пореформених років майже не було зроблено ні кроку до раціональної постановки селянського господарства. Як справедливо зауважував професор О. Чупров, піднесення врожайності хлібів з 40 до 80 пудів з десятини підвищило б кількість зерна, виробленого селянами, в такій мірі як і розширення площі їх землеволодіння на 7 млн дес., що оброблялися б за системою рутинного трипілля [20, с. 3].

Дослідник-аграрій П. Лохтін свого часу зазначав, що специфічна різниця, яка спостерігалася між Російською державою та іншими країнами в сільському господарстві, "цілком пояснюється панівними в цій сфері середньовічними звичаями" [21, с. 153]. Ще один автор С. Бехтєєв висловився з цього приводу так: "...Культурний рівень селянського господарства не пішов далі ХVІ століття. Але що

було добре тоді, те нікуди не годиться зараз" [22, с. 363]. Отже, далекоглядні дореволюційні автори розуміли, що необхідно було в цілому підняти культуру сільського господарства, надати матеріальну та організаційну допомогу селянинові.

С. Бехтєєв вважав, що якісна відмінність систем господарювання в Європі і в Росії яскраво проявлялася у результатах праці хліборобів. Середній урожай з десятини землі в країнах з інтенсивним землеробством в 1,2 – 2,7 рази перевищував той же показник по Україні, селянство якої використовувало традиційні форми обробітку землі. Взагалі Росія значно відставала від розвинених країн. Про співвідношення рівня врожайності говорять такі дані: до Першої світової війни врожайність пшениці в Англії та Німеччині була вище, ніж у Росії, втричі; у Франції – майже вдвічі. Урожайність жита у Німеччині була вищою приблизно вдвічі, у Франції – майже в 1,5 рази. Якщо прийняти пересічну світову врожайність за 100%, то в довоєнний час по шести головних землеробських культурах вона була такою: в Бельгії – 221, у Німеччині – 179, у Франції – 123, у США – 108, у Росії – близько 75 %.

С. Бехтєєв зазначав, що в той час, як у країнах з інтенсивним землеробством селяни застосовували багатопільну систему, з широким використанням травосіяння, в українських губерніях Російської імперії під паром перебувало 40,7 млн. дес. землі, тобто 39% землі не давали прибутку [23, с. 493]. П. Лохтін зазначив, що на початку ХХ ст. зі 100 дес. придатної для обробки землі в Голландії перебувало під паром 1,5 дес., в Англії – 2, в Бельгії – 2,8, у Німеччині – 6, у Данії – 7,3, у Франції – 13, в Україні – 11,8, у Росії – 60,6 дес. [24, с. 155]. Отже, в західноєвропейських країнах під паром перебувала незначна частина земель. Хоча українські губернії на загальному тлі виглядали краще, ніж Росія в цілому, не слід забувати, що з урахуванням перелогових земель, майже відсутніх у Європі, загальна площа земель, що не приносила жодного прибутку, складала в українських губерніях 25,4 % придатної для обробки землі. Тобто чверть придатних земель України просто не використовувалася.

Таким чином, у той час як розвинуті країни переходили до виробництва більш цінних, ніж зерно, продуктів тваринництва, аграрний сектор України, скутий

феодалними формами виробництва, слабо реагував на зміни у світовій сільськогосподарській кон'юктурі. Про це свідчить факт, наведений М. Лещенком: наприкінці ХІХ ст. площі пасовищ скоротилися з 13,3 до 2,7 млн. дес., або майже в 5 разів [25, с. 221]. Про незначну роль тваринництва в сільськогосподарському виробництві говорить і майже повна відсутність сіножатей, тобто площ по вирощуванню кормів для худоби. У 1887 р. вони складали лише 4,7% орної землі. Намагаючись звести кінці з кінцями хлібороби орали їх заради підвищення обсягів урожаю, іншими словами – намагалися вирішити проблему на основі старих, малоефективних методів, що лише поглиблювало кризу. Другорядне становище скотарства не могло не позначитися на його якості. Так, за твердженнями дореволюційних науковців, на початок ХХ ст. вага однієї голови рогатої худоби на півдні України і Росії складала від 16 до 20 пуд., тоді як за кордоном цей показник був значно вищим, зокрема в Швейцарії – 20-30 пуд., в Англії – 30 і навіть 40 пуд. [26, с. 128].

Водночас М. Лещенко відзначив, що в пореформені роки інтенсивні форми господарювання поступово впроваджувалися і в сільськогосподарське виробництво України. Передусім це мало місце в господарствах поміщиків і заможних селян. Автор наводить слова міністра землеробства з доповіді цареві про стан сільськогосподарського виробництва в Росії у квітні 1880 р. про те, що за останні роки помітне суттєве поліпшення: "Воно переходить від рутинних засобів до більш удосконалених. Трипільна система в багатьох місцевостях змінюється багатопільною, вводиться травосіяння, яке сприяє розвитку тваринництва, ручна праця поступово скорочується. Це впливало не лише на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а й на вдосконалення його структури". М. Лещенко наголосив і на помітному розширенні виробництва технічних культур. З них найбільшого розвитку в українських губерніях здобуло вирощування і переробка цукрових буряків. З 1862 р. і до початку ХХ ст. площа посівів цієї культури збільшилася з 36,1 до 350,1 тис. дес., тобто майже в 10 разів. На Правобережній Україні протягом 40-90 рр. ХІХ ст. вона зросла майже в 20 разів. Цікаво, що з 7,2 млн. берківців (1 беркець – приблизно 10 пуд.) цукрових буряків,

що збиралися на початку 1870 років на Правобережжі, 3,2 млн. берківців або 45% загальної кількості вирощувалося в селянських господарствах [27, с. 223].

У наступні роки питома вага селянських господарств у вирощуванні технічних культур неухильно зростала і наприкінці XIX – на початку XX ст. посідала вже досить помітне місце. Однак, рівень споживання технічних культур та продуктів їх переробки був ще дуже низьким. М. Рубакін вказує, що хоча споживання цукру в Росії зростало найбільше з усіх європейських країн, але у 1860 р. жителі імперії споживали в 3,8 – 12,8 разів менше цукру, ніж населення розвинутих країн і через 27 років цей розрив був ще досить значним: 2,8 – 10,1 разів [28, с.29].

Якщо порівняти середній земельний наділ на одне господарство на початку XX ст. в різних країнах світу, то виявиться, що селянство України мало не такі вже й дрібні наділи. Д. Пестржецький, аналізуючи статистичні дані 1905 р., вказує, що Україна посідала не останнє місце за розмірами господарств, але в інших країнах – Данії, Бельгії, Австрії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Алжирі – землеробське населення не страждало від малоземелля і не висувало вимог додаткового наділення землею.

Привертає увагу наведена автором статистика. У 1895 р. у Німеччині нараховувалося 4 251 408 господарств, які володіли ділянками до 4,6 дес., середній же розмір землеволодіння дорівнював 2,2 дес. Вони склали 76,5% від загальної кількості господарств, тобто були основою сільськогосподарського виробництва. А в українських губерніях Росії в 1905 р. господарства пересічно площею в 4,4 дес. становили 63% від загальної кількості і хоча вони були краще забезпечені землею, ніж німецькі селяни тієї ж категорії, радянська історіографія віднесла їх до розряду бідняцьких господарств, оскільки вони ледве-ледве зводили кінці з кінцями [29, с. 127].

Отже, проблема полягала не лише в кількості землі. У дослідженнях дореволюційних науковців І. Кондратьєва, Н. Огоновського, О. Чаянова зазначалося, що причиною кризового стану сільськогосподарського виробництва українських губерній на межі XIX і XX ст. було аграрне перенаселення. На наш погляд, це дещо спрощений підхід. Аграрне перенаселення справді мало місце, але

воно було лише верхівкою айсберга, оскільки виникло внаслідок дії значно глибших причин. Незважаючи на це, погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення та застосування.

Література

1. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 році і мобілізація земельної власності на Україні від 1977 по 1905 рік / Порш М. // Україна: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. – 1907 – Т. IV. – С. 146 – 179.
2. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России / Маслов П.П. – СПб.: Тип. Общественная польза, 1906. – 462 с.
3. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К., 1977. – 360 с.
4. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.) / Лещенко М.Н. – К., 1970. – 268 с.
5. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К., 1977. – 320 с.
6. Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Сенчакова Л.Т. – М., 1989. – 142 с.
7. Солдатенко В.Ф. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П. Веденєєва Д.В. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН Ураїни – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 574 с.,
8. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор. Коновалов В.С. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 384 с.

9. Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у ХХ ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) / Павко А. // Проблеми освіти. Наук. метод. зб. – К., 1995. – 260 с.
10. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт. Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.
11. Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках: Історико-політичний аспект / Сажко В.В. – Чернівці, 2005.: Дис. ... канд.. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 199 с.
12. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / Пешехонов А.В. – СПб.: Изд-во ред. журн. "Русское богатство", 1906. – 156 с.
13. Вайнштейн А.Л. Эволюция урожайности зерновых хлебов в России до войны и перспективы ее развития / Вайнштейн А.Л. // Плановое хозяйство. – 1927. – № 7. – С. 81-100.
14. Пешехонов А.В. Хлеб, свет и свобода / Пешехонов А.В. – СПб.: Русское богатство, 1906. – 84 с.
15. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т.1. – СПб.: Слово, 1904. – 486 с.
16. Челищев А.Н. Русское сельское хозяйство перед революцией / Челищев А.Н. – М., 1928. – 284 с.
17. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение, Составил И. В. Сосновский. – СПб., 1904. – 547 с.
18. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России / Левитский В.Ф. // Брейер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей: Т. 2 – М.: Беседа, 1907. – 436 с.
19. Statistique agricole de la France, Resultats generaux de l'enquete decennale de 1882. – P.280; Enquete decennale, 1892. – 493 p.
20. Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе / Чупров А.И. // Брейер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей: Т. 2 – М.: Беседа, 1907. – 436 с.

21. Лохтин П. Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами / Лохтин П. – СПб.: Тип. Кушнарера, 1901. – 308 с.
22. Statistique agricole de la France, Resultats generaux de l'enquete decennale de 1882. – P. 280; Enquete decennale 1892, 493 p.
23. ЦДАК України. – ф. 442, оп. 852, спр. 10.
24. Лохтин П. Вказ. праця. – С. 155.
25. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К.: Наукова думка, 1977. – 320 с.
26. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / Лещенко М.Н. – К.: Держполітвидав, 1956. – 268 с.
27. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К.: Наукова думка, 1977. – 320 с.
28. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 / Грушевський М.С. – К.: Прогрес, 1907. – 127 с.
29. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. ХІХ ст.) / Лещенко М.Н. – К., 1970. – 268 с.

Відомості про автора

Лук'яненко Володимир Петрович

Лукьяненко Владимир Петрович

Lukyanenko Vladimir Petrovich

Доцент кафедри суспільних наук Автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ
"Донецький Національний технічний університет"

Коло наукових інтересів: аграрні відносини в Україні на межі XIX-XX ст.

Дом адреса: 84627, м. Горлівка, вул. Гагаріна, буд. 57, кв. 12

Сл. адреса: 84601, м. Горлівка, вул. Кірова, буд. 51.

Конт. телефон: роб. (06242) 55-35-97, моб. (050) 642-79-79

Ел. пошта: lukyanenko_v@mail.ru